

INGLIZ, O'ZBEK VAR US TILLARIDA TEMA VA REMANI AJRATISHDA PROSODIK USULLAR

Sapayeva Barno Shanazarovna

Ma'mun universiteti G'arb tillari va adabiyoti kafedrası dotsenti, PhD

E-mail: sapayeva barno@mamunedu.uz. Tel: +998 91 999 88 89

ORCID 01009-0001-6461-252X

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz, o'zbek va rus tillarida tema va remani ajratishda prosodik vositalarning o'rni va funksional xususiyatlari tadqiq etiladi. Tema va rema gapning kommunikativ tuzilishini shakllantiruvchi muhim birliklar sifatida tahlil qilinib, ularni farqlashda intonatsiya, mantiqiy urg'u, ohang, pauza, ritm va boshqa prosodik vositalarning ahamiyati qiyosiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, prosodik vositalarning kommunikativ ma'noning shakllanishi, axborotning dolzarbligi va gap komponentlarining informativ darajasini belgilashdagi funksional imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: tema, rema, aktual bo'linish, kommunikativ tuzilma, prosodiya, prosodik vositalar, intonatsiya, mantiqiy urg'u, pauza, ritm, ohang, so'z tartibi, kommunikativ markaz, ingliz tili, o'zbek tili, rus tili.

Kirish

Temani va remani ajratishning eng yaqqol usullaridan biri prosodik vositalardir, chunki yuqorida ta'kidlanganidek, pauza va intonatsiya yordamida gaplarning aktuati bo'linish komponentlarini ularning tuzilishiga chuqur kirmasdan osongina ajratish mumkin. Tilning prosodik vositalarining nutqiy birliklarni shakllantirishdagi vazifasi quyidagilardan iborat:

Birinchidan, muayyan kommunikativ hodisaning (diskursning) mustaqil mohiyat sifatida strukturaviy yaxlitligini ta'minlash.

Ikkinchidan, uni funksional jihatdan ahamiyatli segmentlarga bo'lish: nutqiy replikalar, alohida nutqiy aktlar, fonologik frazalar va fonologik sintagmalar – eng kichik intonatsion-ma'noviy birliklar.

Asosiy qism

Sintaktik-prosodik yoki intonatsion vositalarning yetakchi funksiyalari integrativ va segmentativ funksiyalardir. Shu bilan birga, intonatsion vositalar muayyan emotsional-psixologik kayfiyatni ifodalash uchun ham xizmat qilishi mumkin (emotiv funksiya).

Bundan tashqari, intonatsion vositalar turli frazalar va sintagmalarni ularning kommunikativ-ma'noviy mazmuniga ko'ra qarama-qarshi qo'yish uchun ham ishlatiladi (differensial funksiya).

Avval ham qayd etilganidek, tema odatda remadan oldin keladi va ko'pincha intonatsiya, urg'u (so'z urg'usi, takt urg'usi, fraza urg'usi, mantiqiy urg'u, emfatik urg'u) va yozuvda tinish belgilari yordamida ko'rsatiladigan maxsus pauzalar orqali ajratiladi. Masalan:

“Нет ничего лучше / Невского проспекта, / по крайней мере в Петербурге; // для него / он составляет всё” [Горький].

“Голубчик // Зачем делать из себя шута / Зачем унижать себя.../ Кому это нужно //” [Горький].

“Багровый Филемон / раскрыл бульдожий рот с коротким мясистым языком, // который сразу вывалился наружу, / как будто его оторвали//” [Муравьева];

“И поженился / И свадьбу сыграл // И увез енту черненькую / за моря / за горы / в глубокие норы //” [Муравьева].

“Bir marta aqlsiz ish qilgan, / kechiring uni, // kichiklar xato qiladi, // kattalar esa kechiradi” [Ayniy]. Один раз сглупил, / простите его, // младшие грешат / старшие прощают.

Lingvistikada psixologik yo'nalish vakillari urg'u (so'z urg'usi, takt urg'usi, fraza urg'usi) va intonatsiyaning alohida rolini ta'kidlaydilar.

O'zbek va rus tillarida intonatsiya nutqiy segmentlarning muhim omili hisoblanadi, ingliz tilida esa u unchalik katta ahamiyatga ega emas, chunki bu tilga qat'iy so'z tartibi xosdir. O'zbek va rus tilida esa so'z tartibini o'zgartirish orqali frazaning kommunikativ ma'nosini o'zgartirish mumkin.

So'zning emotsional ifodaviyligini tavsiflash uchun L.V. Shcherba “emfatik urg'u” atamasini kiritgan. Mantiqiy urg'u bilan emfatik urg'u o'rtasidagi farq quyidagicha ifodalangan:

• “Mantiqiy urg'u muayyan so'zga e'tiborni jalb qiladi, emfatik urg'u esa unga emotsional kuch bag'ishlaydi. Birinchi holatda gapiruvchining niyati namoyon bo'ladi, ikkinchi holatda esa bevosita hissiyot ifodalanadi» [Щерба, 2004, 197].

Ingliz tilida tasdiqlovchi va hikoya gaplarida fraza urg'usi o'rniga ko'pincha emfatik urg'u ishlatiladi, ya'ni oldingi urg'uli bo'g'inga nisbatan balandroq ohang qo'llanadi. Emfatik urg'u odatda vertikal o'q yordamida belgilanadi va so'z davomida ohang pasayadi:

- 'Angelina is a very good actress' – Anjelina juda yaxshi aktrisa.
- 'Nick works in a supermarket' – Nik supermarketda ishlaydi.
- 'Nargis reads a poem' – Nargis she'r o'qiydi.
- 'Farid loves basketball' – Farid basketbolni yaxshi ko'radi.

Masalan, quvonch, zavq, mehr kabi ijobiy his-tuyg'ular fonetik jihatdan urg'uli unlining cho'zilishi bilan ifodalanadi:

- Пре-кра-аснейший работник – A pre-cious worker (Ajoyib ishchi).

• Замеча-ательное произведение искусства – A wonderful work of art (Ajablanarli san'at asari).

Aksincha, norozilik, g'azab, jahldorlik kabi salbiy his-tuyg'ular rus tilida ko'pincha so'zning birinchi undosh fonemasini cho'zish orqali fonetik ifodalanadi:

- Ч-черт возьми! – D-damn it! (J-jin olsin!).
- М-мерзавец! – G-git! (I-iymonsiz!).

Rus, ingliz, o'zbek va boshqa ko'plab tillarda rema ma'lum turdagi intonatsiya yordamida ifodalanadi. Eng asosiy prosodik belgilar – pasayuvchi urg'u yoki ohangning tushishidir.

Masalan, “Стоял мороз” (Qattiq sovuq edi) gapida “мороз” so'z formasining urg'uli bo'g'inida ohang tushadi. Ushbu so'z gapning rematik aktsentonositeliga aylanadi, ya'ni rema markaziga aylanadi. Lingvistik adabiyotda bunday aktsentonositelni “**xos rema**” deb ham atashadi.

Temani ifodalash vositalaridan biri esa ko'tariluvchi intonatsiyadir. Temaning ham o'ziga xos aktsentonositeli mavjud.

Masalan, quyidagi gapda:

“В Душанбе жила Марям” (Dushanbeda Maryam yashagan edi) (agar **Kim sening do'stlaringdan o'sha paytda Dushanbeda yashagan?** degan savolga javob bo'lsa) bu yerda “Душанбе” so'zi ko'tariluvchi intonatsiyaga ega bo'lishi mumkin. Ammo tezkor nutqda temadagi ohang ko'tarilishi har doim ham sezilavermaydi.

Shunday qilib, **tema turli xil ifodalash vositalariga ega bo'lsa, rema har doim bir xilda – ohangning tushishi bilan ifodalanadi.** Agar ohangning tushishidan keyin ko'tarilish kuzatilmasa va boshqa leksik yoki morfologik belgilar bo'lmasa, bunday pasayish rema mavjudligining aniq belgisidir.

Sodda nutqda (stilistik jihatdan neytral nutqda) tema odatda remadan oldin keladi. Bu holda tema **ohang ko'tarilishi bilan**, rema esa **fraza urg'usi bilan** ajratiladi.

Ekspressiv nutqda, ya'ni stilistik bo'yoqlarga ega bo'lgan holatlarda, **rema gap boshiga ko'chishi mumkin, lekin baribir fraza urg'usini o'zida saqlab qoladi.** Masalan:

Саид (рема) уехал в Худжент (тема) – Саид Хо'jandga ketdi.

Bunga yana boshqa misollar:

Береженого / Бог бережет... [Муравьева].

Оба / затаивали дыхание [Муравьева].

Odinani haqorat qilishgan [Ayniy].

Odina voqeani hikoya qilmoqchi bo'ldi [Ayniy].

Demak, biz ko'rib chiqayotgan tillarda gapning **aktualashtirilgan bo'linishining asosiy ko'rsatkichlari so'z tartibi va intonatsiyadir.** Ushbu jihatlar keyingi boblarda batafsil tahlil qilinadi.

Xulosa

Ingliz, o'zbek va rus tillarida tema va remani ajratishda prosodik vositalar gapning kommunikativ tuzilishini shakllantirish hamda axborotning aktual markazini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, intonatsiya, mantiqiy urg'u, pauza, ohang va ritm kabi prosodik birliklar tema va remaning chegaralanishi, ularning kommunikativ yuklamasi hamda informativlik darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Ingliz va rus tillarida intonatsion kontur va mantiqiy urg'u tema-rema munosabatlarini ifodalashda faol vosita sifatida namoyon bo'lsa, o'zbek tilida prosodik vositalar so'z tartibi va kontekst bilan uzviy bog'liq holda amal qiladi. Shu jihatdan, uch tilda aktual bo'linishning prosodik ifodasi umumiy kommunikativ qonuniyatlarga ega bo'lishi bilan birga, har bir tilning grammatik qurilishi, sintaktik xususiyatlari va axborotni tashkil etish tamoyillariga ko'ra o'ziga xoslik kasb etadi. Demak, prosodik vositalarni qiyosiy o'rganish turli tizimli tillarda gapning kommunikativ-semantik tuzilishini chuqurroq yoritish, tema va remaning funksional xususiyatlarini aniqlash hamda tarjima jarayonida axborot tuzilmasini adekvat ifodalash uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Болдырева А.Н. Актуальное членение как средство организации устного и письменного научного монологического текста // Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1991. – 22 с.
2. Болотов В.И. Актуальное членение и понятие социального поля. // В кн.: Лингвистика текста: Материалы научн. конф. МГПИИЯ им. М.Тореза. Ч. 1. – Москва, 1974. – С. 55-56.
3. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – Москва: Агар, 2000. – С. 340-382.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. // Изд. 2-е, стереотипное. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.